

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Szentgyörgyi Rudolf

**A tihanyi apátság alapítólevele
mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása**

**Budapest
2010**

I. A dolgozat témája, a téma aktualitása

Dolgozatom témája: a tihanyi apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata, illetve az ezt lehetővé tevő több szempontú nyelvészeti elemzés.

Első megközelítésben óhatatlanul is megfogalmazódik a kérdés, kell-e, egyáltalán lehet-e bármi újat mondani kiemelkedő jelentőségű nyelvemlékünk több mint egy évszázadot felölelő nyelvészeti kutatástörténetéhez?

Az apátság alapításának 950. évfordulója nyomán az elmúlt öt évben megpezdült kutatás, ZELLIGER ERZSÉBET, FEHÉRTÓI KATALIN, HOFFMANN ISTVÁN, JUHÁSZ DEZSŐ, HOLLER LÁSZLÓ, továbbá a társtudományok területéről ÉRSZEGI GÉZA, PITI FERENC és TÓTH PÉTER megjelent munkái jelzik, hogy hozzá lehet és kell is tenni eddigi ismereteinkhez.

Másfelől konferenciák, előadások, egyéb szakmai fórumok tapasztalataként megfogalmazható, hogy e téma töretlenül élénk érdeklődésre tart számot és örved változatlan népszerűségnek, azaz joggal érezzük úgy, hogy a Tihanyi alapítólevél közös kincsünk, hozzá valamennyiünknek „köze van”. Ezért nemcsak lehetőségünk, de feladatunk is előtární mindazt, amivel e közös kincsünkről szóló ismereteinket gazdagítani véljük.

Továbbá az alternatív nyelvrokonság-kutatás (l. újabban NOVOTNY ELEMÉR, SZÉNA BÉLA, VASVÁRY-TÓTH TIBOR stb. munkáit) előszeretettel használja forrásául nyelvemlékünket, így szakmai kötelességünk az alapítólevél magyar nyelvi elemeinek minél alaposabb és minél megbízhatóbb leírása.

Végül a magyar nyelvtörténetírás adóssága a korai Árpád-kor magyar nyelvének történeti szinkrón leírása, melynek kiemelkedő forrása a Tihanyi alapítólevél. Ez ugyan egyes részrendszerek tekintetében megvalósult, ám az újabb kutatások tükrében megfrissítendő és kiegészítendő, illetve főként a magasabb nyelvi szintekre vonatkozóan is kiterjesztendő. Mindazonáltal kívánatos volna a történeti nyelvészet további diszciplínáinak (a nyelvi kontaktushatások, a kétnyelvűség történeti vizsgálata, a történeti pszicholingvisztika stb.) lehetőség szerinti bevonása korai nyelvemlékeink kutatásába.

II. A dolgozat célkitűzései

Dolgozatommal BÁRCZI GÉZÁnak korábban (1951), illetve ZELLIGER ERZSÉBETnek (2005) és HOFFMANN ISTVÁNNak (2010) a közelmúltben megjelent monográfiáival sem műfaj, sem tárgy tekintetében nem kívánok versenyre kelni. Nem lép fel tehát a dolgozat azzal az igénnyel, hogy rendszerezett ismeretek tárházát nyújtó, akár csak viszonylagos teljességre is törekvő munka legyen. A benne bizonyos logika mentén elrendezett, egymással szorosan összefüggő, ugyanakkor jórészt önmagukban is megálló tanulmányok egyes (főként módszertani és mikrofilológiai) problémák mentén fogalmazznak meg újabb felvetéseket, javaslatokat, illetve igyekeznek még megválaszolatlan kérdésekre feleletet adni. Másfelől e dolgozat több is, mint tanulmányok tematikus füzére: igyekszik a konkrét esettanulmányokból lesűrhető, de azokon túlmutató, általánosabb megállapításokat is tenni.

A dolgozat legfőbb célkitűzése: nyelvemlékünk nyelvi anyagának előkészítése (illetőleg az előkészítés megkezdése) a korai Árpád-kor magyar nyelvének egy majdani, a

nyelvemlékek adta lehetőségek keretei között megvalósítható történeti szinkrón leírása számára.

Ennek érdekében elsőként a nyelvemlék szövegét kellett – a megfelelő átírási mód kiválasztásával és alkalmazásával, továbbá a munkát segítő magyar fordítás elkészítésével – a nyelvtörténeti kutatások számára hozzáférhetővé tenni.

A következőkben a történeti szociolingvisztikai megközelítés egyes módszereit is segítségül hívva az alapítólevél nyelvét, nyelvi háttérét („hivatalos” nyelv, a kétnyelvűség, a beszélt és írott nyelv viszonya), stílusát vizsgálom, majd szerzőségének kérdésével kapcsolatosan kívánok néhány megállapítást tenni. Ez utóbbira azért is volt szükség, mert szükségszerűen más megítélés alá esik az anyanyelvi, illetve a nem anyanyelvi beszélő által lejegyzett nyelvi adat. Úgy vélem, hogy az ún. „nyelvi környezet” feltárása feltétlenül hozzájárul a magyar nyelvi anyag pontosabb megismeréséhez.

A dolgozat legerjedelmesebb fejezetében a szoros értelemben vett nyelvi anyag vizsgálatára és értékelésére vállalkoztam: kiválasztott helynévi szórványok, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó oklevélbeli szövegrészletek tüzetes elemzésével – középpontba állítva az etimológiát és az azonosítás lehetőségét, kiegészítve ezen vizsgálatok eszköztárát néhány általánosabb módszertani megfontolással is. A választás azért esett a helynevekre, mert úgy vélem, hogy az alapítólevél szövegén belül többféle, változatosabb és teljesebb nyelvészeti megközelítést tesznek lehetővé (l. pl. a mondat szintagmatikus szerkezetébe történő beillesztés), ugyanakkor azt vallom, hogy az alapítólevél méltatlanul elhanyagolt személynévi állományának hasonlóan tüzetes vizsgálata – immár e dolgozat keretein kívül – szintén elodázhatatlan feladat. A helynévi szórványok közül – mivel nem a teljes nyelvi anyag leírása volt céлом – szintén válogattam. Azon szórványok, kapcsolódó szövegrészletek elemzését közlöm, amelyekre vonatkozóan úgy véltem: érdemben tudok hozzátenni valamit az eddigi kutatásokhoz. Ez az érdemnek vélt hozzáátétel sokszínű: egy-egy felvetett ötlet, az eddigi ismereteinket újabb érvekkel történő megerősítés, korábbi hipotézis igazolása, sőt lezártak hitt kérdések új megvilágításba helyezése. Ez utóbbiak vizsgálatára BENKŐ LORÁND több ízben is megfogalmazott gondolata buzdított, aki arra emlékezteti a kutatót, hogy a tudomány számára időről időre szükség van – különösen a megújult kutatási feltételek, újabb nézőpontok ismeretében – a régebbi nézetek kritikai felülvizsgálatára, a már kidolgozottak, megoldottak, lezártak hitt kérdések tekintetében is, hiszen a kutatásban ab ovo nincsenek lezárt kérdések (l. pl. BENKŐ 1977: 131, 1998: 111). A Tihanyi alapítólevélre vonatkozóan a megújult kutatási feltételek között vehetjük számba mindenekelőtt a vizsgálatokba bevonható forrásanyag jelentős mértékű megnövekedését (vö. szinkrón helynévgyűjtemények, történeti hely- és személynévgyűjtemények, digitális okleveles és egyéb adatbázisok stb.). Az újabb nézőpontok közül pedig a korábbinál jóval szélesebbre tárt interdiszciplináris szemléletmódot kell elsődlegesen megemlítenünk. Mindez – úgy vélem – elegendő indokot szolgáltat a TA. egyes szórványainak (egyebek mellett) etimológiai szempontú újramérlegeléséhez is.

A dolgozat utolsó fejezetének célkitűzése rávilágítani arra, hogyan kívánom alkalmazni az újonnan mérlegelt anyanyelvi anyagot a korai Árpád-kor (ez esetben a Tihanyi alapítólevél) nyelvi rendszerének leírásában. A további széleskörű vizsgálatokat igénylő átfogó leírás helyett e fejezetben részint a problémák megfogalmazására kerül sor (pl. valóban megkezdődött-e a magánhangzók nyíltabbá válása az alapítólevél nyelvi anyagának tanúsága szerint), részint kísérletet teszek néhány – magasabb nyelvi szintekről választott – részterület leírására (magyar nyelvi elemek beillesztése a latin mondat szintaktikai szerkezetébe; magyar nyelvi elemek részvétele a szövegkohézió megteremtésében), melyekre eleddig kevés figyelem esett.

Zárszóként utalni kívánok a további történeti jellegű nyelvészeti kutatások lehetőségére (nyelvi kontaktushatás, megakadásjelenségek stb. vizsgálata).

III. A kutatásban alkalmazott módszerek

A kiválasztott anyag nyelvi elemzésében a hagyományos módszerek (így a nyelvi rendszer, a nyelvi változások, a szinkronia és diakronia törvényszerűségeinek figyelembe vétele, az összehasonlító nyelvtudomány módszerei stb.) alkalmazása természetesen elsődleges. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a bemutatandó nyelvi anyag elemei az oklevélszövegben nevekként (helynevekként) jelennek meg, ennek következtében több esetben nem zárhattam ki a történeti névtudomány megközelítésmódjait, mégis – mivel nyelvtörténeti célzatú munkát kívántam létrehozni – néhány nagyon indokolt esettől eltekintve nem tértem ki a névadás, névhasználat kérdéseire, névrendszertani és névszociológiai szempontokra, illetve a történeti névtan egyéb aspektusaira. (Mindezeket a vizsgálatokat kiválóan összefoglalja HOFFMANN ISTVÁN [2010] közelmúltban megjelent monográfiája, mely az alapítólevélre elsősorban mint helynévtörténeti forrásra tekint.)

Vizsgálódásaimat minden esetben az adott kérdésre (nyelvi elemre) vonatkozó korábbi szakirodalom áttekintésével és mérlegelésével kezdtem. S bár a dolgozat egyes fejezetei eltérő metodikai megközelítéseket kívántak meg, a továbbgondoláshoz három általánosan alkalmazott módszertani szempontot érvényesítettem.

1. Az újabb adatbázisok használata. – A vizsgálatokba bevonható forrásanyag – a történeti és szinkrón névgyűjtemények, az utóbbi időben bőségesen rendelkezésre álló digitális okmánytárak révén – az utóbbi időben nagyságrendekkel megnőtt. Az ekként felhalmozott adatbázisok részint közvetve, részint közvetlenül is szolgálják a Tihanyi alapítólevél magyar nyelvi elemeire vonatkozó kutatásokat. Közvetve elsősorban analógiákat kínálnak (vö. HOFFMANN 2010: 14), közvetlenül pedig egyfelől – kiváltképp a szinkrón helynévtárak – a helynevek (nem ritkán akár a mikrotoponimák) azonosíthatóságát tehetik lehetővé, másrészt – elsősorban a történeti források – a nevek életére, alaktani (és rendszerszerű) változásaira világíthatnak rá. Az egyes elemzések számos példával igazolják ezen adatbázisoknak felhasználásának a kutatás szempontjából hatékony és eredményes voltát.

2. A szöveggörnyezet. – A magyar nyelvű szövegeket a nyelvtörténeti kutatás – szemben a történettudományi és diplomatikai vizsgálatokkal – kezdettől fogva jellemzően az idegen nyelvű szöveggörnyezetből kiemelve vizsgálta. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy a korábbi kutatók soha nem számoltak volna a nem magyar nyelvű szöveg tanúságtételével, mégis jobbra csupán az azonosítás kérdésében fordultak a szűkebb vagy tágabb szöveggörnyezethez.

A szöveggörnyezet vizsgálatának szükségessége a nyelvtörténeti kutatástörténet utóbbi évtizedeiben fogalmazódik meg egyre határozottabban. BALÁZS JÁNOS (1980: 290–1) után BENKŐ LORÁND figyelmeztet arra, hogy „tulajdonneveinket tartalmazó, korai szöveggörnyemlékeink helyesírását – és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját – nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szöveggörnyesség fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb.” (2003: 70).

Vizsgálódásaim során magam is meggyőződhettem arról, hogy a szűkebb és tágabb szöveggörnyezet tüzetesebb tanulmányozása az alapítólevél nyelvi anyagára vonatkozóan is több újabb meglátáshoz, eredményhez vezethet.

3. Az interdiszciplináris megközelítésmód. – A dolgozat különösen is nagy hangsúlyt helyez a korábbi vizsgálatokhoz képest jóval szélesebbre tárt interdiszciplináris megközelítésmódra. Korábban jórészt a társtudományok (különösen a történelemtudomány, a történeti földrajz, a történeti hidrológia) hasznosították a nyelvtörténeti vizsgálatok eredményeit. Ma kétirányú lett a kapcsolat, kiváltképp az etimológiai, a szó- és jelentéstörténeti (és természetesen a névtani) kutatások támaszkodnak különösen is más tudományágak eredményeire. Vizsgálódásaimban gyümölcsözően alkalmazhattam – a nyelvészeti társtudományokon túl – a paleográfia, a diplomatika, a régészet, a történelemtudomány, a történeti földrajz, gazdaságtörténet, a művelődéstörténet, a néprajz, az egyháztörténet (ezen belül különösen is a szerzetesség-történet, illetve a hagiográfia), a történeti hidrológia kutatási eredményeit, melyeket részben a mérvadó szakmai publikációkból, részben az adott tudományágak jeles képviselőivel folytatott konzultációkból merítettem.

IV. A kutatások eredményei

1. A szövegközlés. – Az alapítólevél szövegére vonatkozóan elsőként MELICH JÁNOS (1914) mutatott rá arra a tényre, hogy a történeti tudományok keretében kidolgozott és alkalmazott forrásközlés nem alkalmas teljes körű nyelvészeti vizsgálatok végzésére. A Tihanyi alapítólevélnek ennek ellenére nem készült olyan átírása (a BÁRCZITól közölt, nem az eredeti oklevélről készült [1951: 8–12] sem ilyen), amelyre valamennyi nyelvi szint nyelvtörténeti vizsgálata során hagyatkozhatnánk. A történeti fogantatású átírások a neveket egységesen nagybetűvel közlik, a grafémák legfontosabb paleográfiai változatait nem különböztetik meg, a latin szöveget standardizálják, valamint modern központosítást alkalmaznak. Mindezek következtében elsősorban az alsóbb nyelvi szintekre (különösen pedig a helyesírás-történetre) vonatkozó kutatások számára nem feltétlenül megbízható források. A grafémák paleográfiai változatait érzékenyen megkülönböztető betűhű (szinte paleográfiailag hű) átírások viszont (l. pl. a mellékjeles helyesírású kódexek kiadásai) a kevésbé avatott szem számára igen nehezen olvashatók, a magasabb nyelvi szinteken folyó vagy az egyéb nyelvészeti vagy nyelvészettel érintkező (pl. névtan) kutatások folytatását, az ezekből születő kiadványok olvashatóságát gyakran szükségtelenül terhelik meg. Így a nyelvészeti forrásközlések a két közlésmód közötti különböző fokú kompromisszumos megoldásokkal élnek, emiatt azonban nem is egységesek.

Dolgozatomban a szövegközlés más kompromisszumát választottam. Egyfelől a fejezetek közé elhelyezve ún. betű szerinti átírást közlök, mely az olvashatóság érdekében pl. pontos *i*-t használ, nem különbözteti meg az *s* allográfjait, illetve a latin szöveget kissé – csupán az egybe- és különírás tekintetében – standardizálja. (Az abbreviációk és sziglák feloldásának, továbbá a magyar szórványok kiemelésének tipográfiájában is a könnyebben olvashatóság szempontjait érvényesíttem.) A dolgozatom hivatkozásaiban magam is ezt az átírást használom.

A dolgozat végére pedig – függelékként – egy másik, a felsorolt szempontokra is érzékeny betűhű átírást csatolok, mely által a helyesírás-történet is kiválóan tanulmányozható (hiszen pl. az *s* allográfjainak kronológiai értéke is van). Ez az átírás tartalmazza a teljes filológiai apparátust, mely az alapítólevél szövegközlésének történetében az eddigi legrészletesebb.

Az átírás során több kisebb pontosításokra is alkalmam nyílt, mint például az *ugrin* melletti birtok leírásának elejéről töröltem a hagyományosan ide helyezett rekonstruált tagoló jelet, ezzel természetesen a szövegtagolás megváltozott, továbbá módomban nyílt elolvasni az

alapítólevél hátoldalán korábban értelmezhetetlen „XInpula-” átírás alatti eredeti „Vna urna” szókapcsolatot, és ennek nyomán fény derült az átíró szándékára és a felülírás értelmezésére.

2. A fordítás. – Az alapítólevél fordítása során arra törekedtem, hogy az eredeti írásmódban meghagyott szórványok (csupán a *p&ra*, *p&re* &-jét oldottam fel) lehetőleg gördülékenyen simuljanak bele a fordítás mai szövegébe. Ez olykor gondot okozott, hiszen gyakran a nehezen eldönthető köznévi-tulajdonnévi státusz határozza meg a névelőzés mikéntjét. Más esetekben is állást kellett foglalom, pl. a különbözőképpen megítélt szórványok tekintetében (melyeket a kutatók egy része latin szavaknak tart).

Egyes kifejezések hosszas mérlegelés után kerültek a fordításba, tudva azt, hogy a kutatók egy része a szöveggörnyezetet a magyar fordítás(ok)ban tanulmányozza. Így például a *fuk* vízfolyás leírásában szereplő *namque*, melynek elsődleges (és a klasszikus latinban kizárólagos) magyarozói kötőszóként való alkalmazására építette a korábbi szakirodalom a balatoni rév (*portus*) és a folyócskán lévő átkelő (*transitus*) azonosságát. A problémát a *namque* közélatinban felvett második jelentése oldja fel: 'pedig'.

3. Az etimológiai vizsgálatok eredményei. – Az etimológiai vizsgálatok során – a nyelvi adatok nyelvtörténeti használhatósága és megbízhatósága érdekében – érzékenyen meg kívántam különböztetni az etimológiák erősségi fokát. Az „etimológia erősségi skáláján” legalsó fokozatként az etimológiai ötletet jelöltem meg, amely a kutató intuícióján alapszik, azonban – jellemzően megerősítő, párhuzamos adatok hiányában – nem igazolható. A következő fokozat a lehetséges etimológia. A lehetséges etimológia – akár önmagában áll, akár etimológiai alternatíva – további adatokkal támogatható, azonban akár a párhuzamos adatok természete alapján, esetleg más „esélyes” alternatíva jelenléte miatt csupán feltételezés marad. Harmadik fokozatként a valószínű etimológiát vettem fel. A valószínű etimológia mellett erős érvek szólnak, melyeket a nyelvészeti igazolás lehetősége mellett gyakran a társtudományok érvei is erősítenek. Mindazonáltal ez esetben vagy nem sikerül meggyőzően minden kételyt eloszlatni, vagy nyitva maradhat a képviselt etimológiához képest jóval gyengébb alternatíva. Végezetül az etimológiai skála legerősebb foka a biztosnak tűnő etimológia. Elvben „biztos” etimológiának is nevezhetnénk e kategóriát, hiszen ide nyilván számos megkérdőjelezhetetlen etimológia tartozik, olykor azonban a névfejtési vizsgálatok még a legbiztosabbnak tűnő esetekben is hordozhatnak bizonytalansági tényezőket. E skála felvételét és alkalmazását elsősorban abból a szempontból látom hasznosnak, hogy jelezze az egyes nyelvi adatokra épülő – elsősorban nyelvtörténeti – következtetések megbízhatóságának fokát, illetve, hogy egy bizonytalan etimológia ne válhassék tankönyvi tétellé, és ezáltal ráépülő, biztosnak hitt következtetések alapjává, amint történt ez az *asauuagi* szórvány esetében.

A konkrét etimológiai vizsgálatok során egy paleográfiai alapú ötletet kínálok megoldásként *ecli* esetében, mellyel kapcsolatban fölvetem, hogy esetleg az *equi* rövidítéséből származó szóalak. Ennek nyomán a *portus ecli* esetleg *portus equi*, azaz: 'lórév'. Az azonosítással összefüggésben lehetséges etimológiát látok a *kangrez* szórvány vonatkozásában. Valószínű etimológiaként tartom számon *p&ra* görög köznévi eredetét, míg vele párhuzamosan biztosnak tűnik a szintén görög eredetű *Tihany* helynevünk etimológiája.

Az etimológiai vizsgálatok eredményeihez tartozik, hogy a *kangrez* szórvány vizsgálata kapcsán fölmerült *kany-* ~ *kony-* tövet (l. *kanyar*, *konyít* stb.) a korábbi ismeretlen eredet helyett a szókezdő *k* + veláris magánhangzó kapcsolatát érintő tendenciaszerű hangváltozás elmaradása ellenére alapnyelvi eredetűnek vélem.

4. A helynév-azonosításra vonatkozó vizsgálatok eredményei. – A helynevek azonosítása (a denotatív jelentés megadása) terén szintén több eredményről adhatok számot. Vizsgálataim során megerősítést nyert a *petrá*-nak a Tihanyi-félszigeten található, ún.

Barlanglakásokkal történő azonosítása. Pontosítottam, további érvekkel is megtámogatva a Keszötlöcről Fehérvárra menő hadút vonalát, melynek segítségével kissé pontosabban lokalizálhatjuk a *mortis* nevű birtok egykori elhelyezkedését. Újabban felmerült források alapján *lupa* azonosítása is megtörtént, mellyel igazolást nyert HOFFMANN ISTVÁN gondosan kidolgozott hipotézise (2010: 93–4). A *bagat mezee* szomszédságában elterülő két érintkező birtoktestet néhány határpont és a *lopdí* nevű tó mai megfeleltethetősége, valamint egy közvetett birtoktörténeti érv alapján (korábban PÁPAY JÓZSEFhez [1927], újabban HOLLER LÁSZLÓhoz [2010: 66–76] is csatlakozva) Somogyban, Segesd határában sejtem.

5. Adalékok a korai Árpád-kor magyar nyelvének történeti szinkrón leírásához. – A dolgozat – további előkészítő munkák híján – még nem vállalkozhatott a XI. századi magyar nyelv teljesebb történeti szinkrón leírására, azonban néhány részletet (mintegy mutatványként) igyekszik feltárni.

5. 1. Nyíltabbá válás. – Mint ismeretes $[u] > [o]$ nyíltabbá válás a XII–XIII. században mutatkozik erősen, míg az $[o] > [a]$ nyíltabbá válás a XIII–XIV. századra bontakozott ki (E. ABAFFY 2003: 329). Hagyományosan azonban úgy tartjuk (vö. i. h.), hogy e tendencia nyomai már a XI. században jelentkezhetnek, és ennek igazolásául két alapítólevélbeli szórványt szokás felhozni.

A *Balaton* névnek az alapítólevélbeli helyesírása azonban nem a ténylegesen nyíltabbá vált utolsó, hanem az első szótagjában ingadozó, ahol is az etimológiát tekintve nem történt (nem történhetett) nyíltabbá válás.

A *mogyoró* esetében pedig az alapítólevelet követő legkorábbi adatok egyöntetűen *o*-s helyesírásúak: 1156: *mogorod*, 1193: *Moinnerov kerek*, 1212/1328: *Monorosheg* stb., majd csak a XIII. század második harmadától kezdődően találunk *u*-s alakokat, majd ezt követően ez a forma válik általánossá. Ez esetben tehát azt gyaníthatjuk, hogy a hangsúlyos szótagi $[u] > [o]$ nyíltabbá válás (ur. **muna* > óm. *mony*, vö. 1211: *Monios*) akár jóval korábban is végbe mehetett (vö. fgr. **kunta* > TA. *hodu*), a későbbi *u*-s helyesírásnak pedig már feltehetően nincs köze a szó etimológiájához, csupán a helyesírási rendszerben az $[a]$ hang helykeresésének a következménye. Másfelől az ómagyar kori nyíltabbá válásban részt vevő szavak igen sokáig őrzik következetesen a zártabb magánhangzót, és az ingadozás valójában csak a XIII–XIV. században jelentkezik, vö. pl. *had*, *halom*, *fok* stb.

5. 2. Illeszkedés és nyíltabbá válás. – Szavaink egy csoportja, jelesül a vegyes hangrendű, utolsó szótagjában – bármilyen eredetű – palatális *i*-t tartalmazó szavak utolsó szótagi *i*-je tendenciaszerűen illeszkedik (ezzel együtt labializálódik), majd bekapcsolódik a fentebb említett $[u > o]$ nyíltabbá válás folyamatába. Vö. TA. *mortis* > TAH. *mortus* > *Martos*; TA. *u[g]rin* > *Vgrun* > *Ugron*; 1002: *Baluuanis* > *Baluanus* > *Bálványos*; Konst. *Μορῆση(ς)* [*morisi(sz)*] (még véghangzóval) > *Morus* > *Maros*; (fr. *Louis* >) *Lois* > *Layws* > *Lajos*; (gr. *βασιλεύς* >) *Vazil* > *Wazwl* > *Vászoly*; HB. *achscin* > *Asscun* > *asszony*; (tör. *ariq* >) *arık* (vö. *arichdi*) ~ TA. *aruk* > *árok*; *Martin* ~ *Mortin* > *Martun* ~ *Mortun* > *Marton* ~ *Morton*. A labializációval párosult illeszkedés viszonylag hamar megkezdődhetett (vö. TA. *aruk*; TA. *mortis* ~ TAH. *mortus*) de később is folytatódik (vö. HB. *achscin*), ami szintén az $[u > o]$ nyíltabbá válás későbbi időpontját erősíti. Véleményem szerint ebbe a magánhangzó-változási tendenciába illeszkedik – és nem latinizáció eredménye (vö. HOFFMANN 2010: 218) – a szláv redukált palatálisból származó *i*-t tartalmazó *balatin* ~ *bolatin* (> *Bolotun* > *Balaton*) és a vitatott eredetű utolsó szótagi *i*-vel álló *sumig* (> *Sumug* > *Somogy*).

5. 3. Magyar nyelvi elemek beillesztése latin mondatok szintaktikai szerkezetébe. – Szoros értelemben vett beillesztésről csak a morfológia szintjén beszélhetünk (vö. BENKŐ 2003: 70), mely ebből következően morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel

történik. Nem tekinthetők tehát egy (hely)név beillesztésére szolgáló eszköznek azok a nyelvi megoldások, melyek a szövegkohézió megteremtését vagy mellékmondatok kapcsolását szolgálják, továbbá az appozíciós vagy a megnevezősós (HOFFMANN 2010: 216) szerkezetek (nézetem szerint ez utóbbi mellékmondattá bővített appozíciós szerkezet).

Az oklevelek szerzői latin nyelvű írásműveket hoztak létre, a latin nyelvű szöveg természete pedig azt kívánja, hogy e szövegek fogalmazói a magyar, illetve a részben vagy egészen latinra fordított vagy egyéb módon latinosított helyneveket (és egyéb nyelvi elemeket) latin nyelvi eszközökkel illesszék be.

A beillesztés szabályos módozatai a következők: 1. Valamely függő eset esetragja, pl. TA. *duabus ... uiis*; képzővel latinosított szó esetén: TA. *bezprenensis mercati tributum*; a magyar név latin szóként ragozva: TA. *in terrytorio tollene*. 2. Latin praepositio + függő eset, pl. TA. *ad lacum* (vö. [1264]: *de castro Pestensi*; 1254: *apud Budam*). 3. Nominativusrag (gyakran zérófokon), pl. TA. *est lacus*; *Concluditur his terminis [:] Magna uia ... aruk tue*. 4. Zérómorféma függő eset helyén (nomina indeclinabilia), pl. TA. *super balatin*; *inter putu ueieze & knez*; *ad seg*.

E természetes beillesztési módokkal szemben a latin szövegtől idegen, „szabálytalan” megoldás, amikor a nevet magyar morfológiai eszközökkel illeszti a szövegbe az oklevél fogalmazója: 1. Magyar viszonyranggal (a TA.-ben nem fordul elő, vö. An. *dedit ... terras ... Edunec et Edumer nec*). 2. Névutóval (csak a TA.-ból adatható), pl. TA. *monarau bukurea*; *ohut cutarea*. 3. Latin praepositio + magyar rag (a TA. szövegében nem fordul elő, vö. 1265/1272: *uenit ad Balwankure*). 4. Latin praepositio + névutó (csak a TA.-ból adatható), TA. *ad brokinarea*, *ad holmodi rea*, *ad oluphelrea*.

Korábban a latin praepositio + névutóval történő szerkesztést kettős vagy kétszeres jelölésnek gondoltuk, mely „latinul is, magyarul is ki van fejezve” (BÁRCZI 1951: 190). Ha azonban megfontoljuk a fenti 1. és 2. pont funkcionális összetartozását, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek a szerkezetek pedig a 3. pontban említettel kapcsolhatók össze, azaz a névutó funkcionálisan a rag megfelelője, mely valójában a latin esetrag helyett áll, így e szerkesztés nem kétszeres, inkább a 3. lehetőséghez hasonlóan kontaminált jelölésnek tűnik.

5. 4. A szövegkohézió vizsgálata. – Szokatlannak tűnik latin nyelvű oklevélszövegben a szöveggrammatikai vizsgálódás, mivel azonban a szövegkohézió megteremtését magyar nyelvi elemek is biztosítják, így a dolgozat utolsó fejezete kísérletet tesz rá.

6. Kitekintés. – A korai ómagyar korra jellemző kétnyelvűség, az ebből fakadó nyelvi kölcsönhatások és interferencia-jelenségek vizsgálata, az írásbeliség-szóbeliség kapcsolatának további kutatása szintén a nyelvtörténet kutatóira vár.

Vizsgálatok azonban új utakon is indulnak. A kései ómagyar kor kódexemlékeire vonatkozóan HAADER LEA kutatásai új lehetőségeket nyitnak. Eredményei azért is jelentősek, mert a kódexek írásbeli megakadásjelenségeit kutatva a történeti pszicholingvisztika irányából közelítve jut el a nyelvi kapcsolatok feltárásáig, valamint történeti szociolingvisztikai következtetések megfogalmazásáig (2009: 64). S bár esetünkben a rendelkezésre álló nyelvi anyag összességében jóval szerényebb, valamint a források típusát tekintve (szórványemlékek) is különböző, mégsem látszik lehetetlennek, hogy pl. a történeti pszicholingvisztika eredményeit is hasznosítani tudjuk korábbi nyelvemlékeink vizsgálata során.

A tézisekben (évszámmal) hivatkozott szakirodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET 2003. Hangtörténet (ómagyar kor). In: KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC szerk., Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Bp. 301–351.
- BALÁZS JÁNOS 1980. Magyar deákság. Anyanyelvünk és az európai modell. Magvető Kiadó, Bp.
- BÁRCZI GÉZA 1951. A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. (Nyelvészeti Tanulmányok 1.) Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 1977. A legkorábbi magyar szövegemlék-csoport. Magyar Nyelv 73: 130–46, 288–302.
- BENKŐ LORÁND 1998. Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Bp.
- BENKŐ LORÁND 2003. Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HAADER LEA 2009. Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szemszögből. Magyar Nyelvőr 133: 48–65.
- HOFFMANN ISTVÁN 2010. A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névértéktár Kiadványai 16.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HOLLER LÁSZLÓ 2010. Az 1055. évi tihanyi oklevélben említett két birtok lokalizálása. Javaslat a *lacus segisti* és a *bagat mezee* határu birtok elhelyezkedésére. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 5. 47–82.
- MELICH JÁNOS 1914. Keresztneveinkről. Magyar Nyelv 10: 97–107, 149–56, 193–9, 248–55.
- PÁPAY JÓZSEF 1927. Segesd és Segesvár. Magyar Nyelv 23: 213–4.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2005. A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó, Pannonhalma.

Az értekezés tárgyában megjelent saját publikációk

2005. A tihanyi apátság alapítólevele: betűhív átírás és magyar fordítás jegyzetekkel. In: ZELLIGER ERZSÉBET, A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó, Pannonhalma. 47–65.
2006. A tihanyi apátság alapítólevelének hátlapja mint nyelvi emlék. Elektronikus publikáció: <http://mnytud.arts.unideb.hu/nevtan/informaciok/mnyt/szr.pdf>.
2007. A Kesztyölcéről Fehérvárra menő hadút. Névtani Értesítő 29: 23–47.
- 2008a. A Tihanyi alapítólevél *kangrez* szórványáról. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 3. Debrecen. 31–55.
- 2008b. *Kanyar* igénk lehetséges finnugor etimológiája. In: POMOZI PÉTER szerk., Navigare humanum est... Pusztay János hatvanadik születésnapjára. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Bp. 203–8.
- 2008c. A Tihanyi alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: BÖLCSKEI ANDREA – N. CSÁSZI ILDIKÓ szerk., Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. (A Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének Kiadványai 1.) Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 255–67.
- 2009a. Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél kétnyelvű helymeghatározásaihoz. Magyar Nyelv 105: 62–8.
- 2009b. A Tihanyi alapítólevél *ecli* szórványáról. Magyar Nyelv 105: 216–9.
- 2010a. A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névértéktár Kiadványai 16.) Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 21–41.
- 2010b. Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. In: HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA szerk., Helynévtörténeti tanulmányok 5. Debrecen. 31–44.
- 2010c. A Tihanyi alapítólevél görög helynevei. Magyar Nyelv 106: 295–307. (2. közlemény: megjelenés előtt.)
- 2010d. A nyelvi kölcsönhatás nyomai korai ómagyar okleveleinkben. In: É. KISS KATALIN – HEGEDŰS ATTILA szerk., Nyelvelmélet és kontaktológia. Piliscsaba. 71–86.
- 2010e. Tihanyi alapítólevél két vízrajzi nevééről. In: BÁRTH JÁNOS szerk., Dénes György-emlékkönyv. (Közlésre elfogadott kézirat).
- 2010f. A Tihanyi alapítólevél személynevei. Névtani Értesítő. (Megjelenés előtt.)